

Владислав Стафійчук

РОЗВИТОК ФОРМУЛЯРУ ДИРЕКТИВНО-РОЗПОРЯДЧИХ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Мета даної статті на основі дипломатичного порівняльного аналізу документів XVII та XVIII ст. дослідити зміни, що відбулися через 100 років у діловодстві Гетьманщини, зокрема, у директивно-розпорядчій документації. Автор свідомо обрав дві крайні дати в існуванні Гетьманщини. Розгляд документів творця Української козацької держави Богдана Хмельницького та останнього гетьмана Кирила Розумовського дозволить найбільш рельєфно відбити зміни у внутрішній побудові документів, хоча, звичайно, вирішення завдання детального і поетапного аналізу еволюції козацької дипломатики ще попереду.

Аналіз документів XVII ст. подається за працею І. Крип'якевича «Студії над державою Богдана Хмельницького», зокрема, розділу «Гетьманські універсали». Серед документів XVIII ст. автором статті досліджено 22 документи. Розглянуто ордери К. Розумовського — всього 15. З них: 10 — оригінали з фонду «Архіва Коша Нової Запорозької Січі»¹ і 5 документів з фонду Генеральної військової канцелярії², серед них 4 копії та 1 оригінал, один з ордерів під традиційною назвою «універсал». Залучені також інші види документів (всього 7): копія контракту, оригінал реєстру, що опубліковані у книзі «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»; 3 копії донесень старосамарського сотника Івана Березана гетьманові К. Розумовському та 2 відпустки ранортів Коша Нової Запорозької Січі тому ж гетьманові³.

Перше, що привертає увагу дослідника, — це зміна назви гетьманських розпорядчих актів. Усі документи такого роду, що вийшли з-під руки Богдана Хмельницького, мають назву «універсал». У той же час в актах гетьмана К. Розумовського повністю домінує назва «ордер». Останній є типовим документом російської дипломатики, що надсилався від вищих інстанцій до нижчих. Широке вживання цього терміна є свідченням глибокого впливу російської бюрократичної системи на діловодство Геть-

манщини. Однак серед розглянутих документів зустрічається один виняток. Це універсал гетьмана К. Розумовського про увільнення у відставку значкового товариша Лубенського полку П. Львова від 10 грудня 1752 року⁴. У даному випадку збереглася традиційна українська назва документа вищої влади. Така особливись мала місце тоді, коли йшлося про підтвердження відставки («абшит») та прав власності на землю. Урочистий характер таких розпорядчих актів посилювався вживанням термінів «універсал» або «універсальне писання».

Порівнюючи побудову формулярів універсалів Б. Хмельницького та ордерів К. Розумовського, можна зазначити, що у них обов'язково присутні частини:

- 1) титул особи, що надає документ (*intitulatio*);
- 2) адресат (*inscriptio*);
- 3) виклад обставин справи (*narratio*);
- 4) розпорядча частина (*dispositio*);
- 5) заборона невиконання (*sanctio*);
- 6) місце і час написання (*datum*);
- 7) підпис, або субскрипція (тобто підпис, поєднаний з формулою, що відбиває сутність засвідчувальної дії).

Такі частини, як присвята Богові (*invocatio*), привітання до адресатів (*salutatio*), пролог (*prologus*) зустрічаються в універсалах Хмельницького в поодинок'ях випадках і зовсім відсутні у розглянутих документах К. Розумовського. Відсутність *invocatio* і *prologus*, які в актах Б. Хмельницького мають характер загальних міркувань філософського, моралізаторського або історичного характеру, пояснюється, на наш погляд, тими змінами, які сталися у статусі Гетьманщини та у її внутрішньополітичній ситуації. По-перше, гетьман К. Розумовський фактично вже був керівником автономної частини Російської імперії. По-друге, у період його правління вже значною мірою спав накал політичних пристрастей, стабілізувалася соціальна ситуація. Це зробило життя більш прозаїчним і не викликало потреби використовувати в документах (навіть урочистого характеру) такі абстрактні формули, як *invocatio* і *prologus*, в яких містилися посилення на вищі цінності.

Розглянемо тепер кожну частину формуляра окремо.

У титульній частині універсалів Богдана Хмельницького містяться ім'я, прізвище та слово «гетьман». Ці елементи — обов'язкові. В поєднанні з іншими формулюваннями вони дають 9 видів титулувань. 2 види відбивають приналежність до Польщі, зі згадкою королівського титулу, 6 — приналежність до Російської імперії, із згадкою царського титулу. Таким чином, відбито державно-політичне становище Гетьманщини. Один раз зустрічається

титул без згадки короля або царя. За І. Крип'якевичем, цей вид зустрічається в актах періоду з січня 1651 р. по квітень 1654 р., тобто в перехідний період, коли гетьман Б. Хмельницький вже розірвав стосунки з Польщею, але ще не налагодив стосунків з Росією⁵.

Така значна кількість різних видів титулатури, на наш погляд, зумовлена невизначеністю легітимного статусу гетьмана, який виходив за рамки військового ватажка, але не досягав рівня монарха, а також низьким рівнем розвитку діловодства молодій козацькій державі, відсутністю традицій, усталених форм.

Що стосується титулу гетьмана К. Розумовського, то слід відзначити, що в усіх оригіналах ордерів і в одній копії універсалу про відставку Петра Львова використовується єдина його форма, а саме: «Ея імператорскаго величества Малороссіи обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ гетманъ дѣйствителный камеръгеръ, імператорской Санкт-Петербургской Академіи наукъ президентъ, лейбъ-гвардіи Измайловского полку подполковник и обоихъ російскихъ імператорскихъ ординовъ стихъ апостола Андрея и Алезандра Невского, також полскаго Бѣлаго орла и голстинского стія Анни кавалеръ, російской імперіи графъ Кирилль Разумовский»⁶. У трьох розглянутих копіях ордерів знаходимо скорочений варіант титулу, а саме: «Графъ Кирилль Разумовский, гетманъ и ковалеръ»⁷.

Таким чином, у розпорядчій документації маємо лише 2 різновиди титулу, причому 2-й різновид — це скорочений варіант першого. Якщо залучити до розгляду виконавчі документи, зокрема, копію контракту гетьмана К. Розумовського із сілезьким майстром Й. Гиршбергом від 1 травня 1751 р., який написаний від першої особи, то побачимо лише невеликі відмінності від першого (повного) титулу, а саме: графський титул, ім'я, прізвище та по-батькові стоять на початку титулатури, слова «Малої Росії» замінені словом «малоросійський», випущено слова «Санкт-Петербурзької» з назви Академії наук, замість перерахування орденів вжито зворот «різних орденів кавалер».

У трьох копіях донесень старосамарського сотника Івана Березана гетьманові К. Розумовському на початку адресата використано звернення «Ясневелможному високоповелителному гпдну...»⁸ Далі йде повний титул гетьмана з невеликими змінами і перестановками. Слова «її імператорської величності» стоять перед придворним званням, а перед прізвищем гетьмана, у самому кінці адресної частини доданий вираз «его сіятелству».

У скороченому вигляді використано звертання до гетьмана у відпусках двох рапортів Коша Нової Запорозької Січі. У першому

випадку «я. вел-му», тобто «ясневелможному»⁹, у другому — повний титул замісно формулою: «По титуль до гетьмана»¹⁰.

Нарешті, у Реєстрі отримуваних від гетьмана К. Розумовського ордерів і універсалів від 6 липня 1750 р. знаходимо варіант титулу, дуже близький до розглянутого вище у донесеннях старосамарського сотника, з невеликими відмінностями. Після слова «ясновельможного», що стоїть на початку титулу, відсутнє слово «высокоповелителного», перелік орденів виразом «різних орденів», у графському титулі відсутні слова «Російської імперії» і замість формули «его сіятелству» використано синонім «сіятелнѣшаго».

Таким чином, усі перераховані види титулу є, по суті, зміненими формами повного його варіанту, який у даній статті розглядався першим. Усі ці відмінності, на противагу титулатурам Б.Хмельницького, чисто технічного характеру і зумовлені видом документації та, певною мірою, характером документів. Це свідчить про усталеність формуляру, наявність традицій діловодства як російського (титули), так і, меншим чином, українського (форма «ясневелможній гетьман»).

Повний титул гетьмана К. Розумовського перш за все відбиває державну приналежність України того часу (формула «її імператорської величності»). Слова «обох сторін Дніпра» були звичними у гетьманських титулах від часів Самойловича і відбивали прагнення поширити владу на правобережні українські землі. У титулах Б.Хмельницького така вказівка відсутня, на наш погляд тому, що територія Гетьманщини 1648—1657 рр. весь час знаходилась у стадії формування. В той же час у період правління К.Розумовського територія Гетьманщини в значній мірі стабілізувалася. Далі у титулі останнього гетьмана України зазначене його придворне звання — «дійсний камергер». Згідно з «Табелем про ранги» 1742 р., воно було званням IV класу. Призначення 18-річного К.Розумовського президентом імператорської Академії наук, напевно, було чисто символічним. Проте наш співвітчизник на цій посаді намагався зробити усе від нього залежне для налагодження нормальної праці вчених.

У титул також входило гвардійське звання гетьмана — «підполковник» (найвищим у гвардії вважався полковник). Графом К.Розумовський став одночасно зі своїм братом Олексієм, фаворитом імператриці Єлизавети. Це був 22-й випадок пожалування титулу за всю історію Російської імперії¹¹. Гетьмана України було нагороджено найвищими орденами Російської імперії та інших держав. Орден Олександра Невського надавався за службу на важливих державних посадах. Орден Св. Анни був заснований у 1735 р. герцогом Голштейном, вдівцем доньки

Петра І Анни. Польський орден Білого Орла найчастіше надавався відомим іноземцям. Усі ці звання та нагороди К. Розумовський отримав протягом 1744—1748 рр. Уже після обрання гетьманом (у 1751 р.) на знак особливої монаршої милості, граф К. Розумовський був нагороджений найвищим орденом Російської імперії — орденом Св. Апостола Андрія. У зв'язку з цим цікавим фактом є те, що другим в історії Російської імперії орденом Св. Апостола Андрія було нагороджено гетьмана Мазепу за перемоги козаків над Кримським ханством.

Усі названі титули й ордени свідчать про те, що гетьман України був одночасно чиновником високого рангу Російської імперії. На це вказує також вживання в титульній частині контракту у звертаннях до гетьмана в донесеннях старосамарського сотника І. Березана та у реєстрі форми по-батькові «Григорієвичь». Згідно з «Табелем про ранги» у першій половині XVIII ст. використовувати форму по-батькові із закінченням «...-вичь» могли лише представники російського дворянства — чиновники I—V класів. Натомість, у титулатурі гетьмана Богдана Хмельницького завжди використовувалася форма, традиційна для Європи, тобто «ім'я — прізвище».

Дослідивши частини *inscriptio* формуляру універсалів гетьмана Б. Хмельницького, І. Крип'якевич виділив наступні основні види адресату:

1. «Всѣмъ въобець и каждому зъособна, кому о томъ вѣдати надлежить, теперь, а меновите, панамъ полковникомъ и всему товариству войскъ его царского величества запорожскихъ и вшелякой кондиціи людемъ, к кому толко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до вѣдомости...»;

2. «Ознаймуемъ тымъ писанемъ нашимъ каждому, кому о томъ вѣдати належить, а меновите...»;

3. «Вѣдомо чинимъ нашимъ симъ писанемъ...»;

4. «Панамъ полковникамъ, асаулам... доносимъ до вѣдомости»¹².

До цього автор «Студій...» додає, що такі головні види адресата мали безліч видозмін, і не існувало навіть двох універсалів, у яких би точно повторювались формулювання адресата. Звідси висновок, що козацьке діловодство у той час не виробило ще єдиних зразків формуляра.

Найбільш наближена до адресної частини універсалів Б. Хмельницького *inscriptio* в ордерах гетьмана К. Розумовського Кошеві Нової Запорозької Січі та в універсалі про відставку значкового товариша Петра Львова.

Звернення до Коша має вигляд: «Войска Низового Запорозького гдну атаману кошевому, старшинъ войсковой, куръннимъ

атаманамъ і всему товариству»¹³. В одному випадку у цій формі слово «товариству» замінене словом «Войску». Також один раз в розглянутих ордерах зустрічається заертання, в якому слова «Гпдну атаману кошовому» пропущені. Інший варіант *inscriptio*: «Гпдну атаману кошовому, Войска Низового Запорожского старшинъ войскової, атаманамъ курьннимъ и всему товариству»¹⁴, з видозміною в одному ордері, де після слів «старшинъ войскової» стоїть «съ куреннми атаманами и всемъ товариствомъ». Фактично йдеться про варіанти усталеного формулювання.

В універсалі про відставку значкового товариша Петра Львова від 10 грудня 1752 р. адресна формула виглядає так: «Гпдну полковнику лубенському, старшинъ полкової, сотникамъ того полку, значковимъ товаришамъ и встмъ, кому о семъ вѣдаты надлежить чрезъ сие обявляється». В даному випадку простежується дотримання традиційної української форми універсалів. Зворот «кому о семъ вѣдаты надлежить» майже дослівно збігається з аналогічним з першого виду *inscriptio*, який І. Крип'якевич описав при дослідженні універсалів Б. Хмельницького. В той же час, у рутинному ордері К. Розумовського до лубенського полковника Д. Апостола у справі суперечки за ґрунти між підполковником О. Семеновим та вдовою поручика Мартінса від 29 жовтня 1751 р. цей елемент формуляра зведений до одного рядка: «Полковнику лубенському гпдну Апостолу»¹⁵.

Значні відмінності від формуляра Б. Хмельницького простежуються у двох ордерах гетьмана К. Розумовського від 8 грудня 1755 та від 15 грудня 1759 р. Адресат має такий вигляд: «Нашей Генеральной войскової канцелярії»¹⁶, з додаванням прийменника «к» у другому документі. Таке адресування звертає на себе увагу, оскільки за гетьмана Б. Хмельницького його універсали створювались у Генеральній військовій канцелярії (ГВК). Справа в тому, що значну частину свого життя гетьман К. Розумовський проводив у Санкт-Петербурзі. Саме тому в 1750 р. при ньому для розгляду більш важливих справ було створено особисту Похідну канцелярію, а ГВК залишалась у Глухові. Обидва ордери, що розглядаються, походять саме із Санкт-Петербурга.

Таким чином, як і у випадку з титуляцією, адресна частина формуляра Гетьманщини більш усталена за часів гетьмана К. Розумовського. В той же час у документах рутинного характеру, кількість яких у другій половині XVIII ст. значно зросла, відбулися спрощення *inscriptio*, що було викликано прагматичними міркуваннями. З'явилися також у адресній частині назви установ, з якими доводилося мати справу

гетьманові. В універсалах Б. Хмельницького, відомих дослідникам, такі звертання практично повністю відсутні.

Виклад обставин справи (*narratio*) в універсалах Б. Хмельницького, як відзначав І. Крип'якевич, найчастіше починається словами «ижъ», рідше «ижъ що», «понеже», «поневажъ» і далі розвивається у такі форми: «ижъ мы видячи», «ижъ мы маючи взглядъ», «ижъ дошла до нас вѣдомость» тощо¹⁷.

Щодо актів К. Розумовського, слід відзначити, що у них таке ключове слово відсутнє, а наративна частина починається безпосередньо після адресата. В усіх розглянутих ордерах гетьмана на початку наративної частини міститься згадка про документ, який або викликав появу ордера, або являвся відповіддю адресата на попереднє розпорядження, або документ іншої особи чи установи, яка брала участь у справі. В більшості випадків *narratio* — це найбільша за обсягом частина формуляра, в якій детально викладені обставини справи, наводяться чи не всі залучені документи, згадуються рішення установ, які брали участь у розгляді справи. Так, в ордері гетьмана Кирила Розумовського Генеральній військовій канцелярії про розгляд суперечки за ґрунти у Яготинській сотні Переяславського полку між сотником П. Купчинським та бунчуковим товаришем Я. Затиркевичем від 8.12.1755 р. згадуються Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, Сенат, Державна колегія іноземних справ та рішення, які всі ці установи приймали¹⁸.

В іншому ордері К. Розумовського, в якому також розглядається суперечка за землю між підполковником О. Семеновим та вдовою поручика Мартінса від 29.10.1751 р. оповідна частина займає майже 7 аркушів. У ній детально викладені всі обставини справи, наведені сторонами документи 10-літньої давності включно, відповіді інстанцій тощо. Ці документи свідчать про ускладнення діловодства та процедур розгляду справ у XVIII ст., збільшення кількості установ, що видавали ті чи інші документи. З одного боку, це було результатом впливу російської бюрократичної традиції, а з іншого, — було викликане підвищенням важливості кожного рішення тієї чи іншої установи для долі справ, що розглядались.

Постановляюча частина формуляра універсалів Б. Хмельницького, як правило, починалася зворотами: «прото симъ унѣверсаломъ нашимъ позволяемъ», «прото мѣти хочемъ», «пилно tedy жадаемъ и приказуемъ», «приказуемъ tedy сурово». У випадках, коли випускалася наративна частина, то *dispositio* починалася словом «ижъ»¹⁹.

В ордерах Кирила Розумовського у розпорядчій частині знаходимо більше варіантів формулювань, ніж у розглянутих вище титулатурі та адресаті. Так, формулювання «Того ради предлагаемъ вам...»²⁰ повторюється у трьох документах. Подібні до нього також вирази: «Того ради и нынѣ предлагаемъ...» та більш розгорнутий: «Того ради... и вы имѣете по тѣм нашим... ордерам учинить исполнение не умедля». В усіх цих випадках розпорядча частина починається словами «Того ради». Зворот «И мы... приказываемъ вамъ...»²¹ зустрічається двічі. Далі у кожному випадку відповідно слідує формулювання «исполнить» та «исполнить въ скорости неотмѣнно». Крім цих видів розпоряджень, зустрічаються по одному разу звороти: «Для того повелѣваемъ вам...», «И ми в резолюцію вамъ предлагаемъ...», «И дабы конечно вами исполнено было», «повелѣваю симъ універсаломъ дабы...». І, нарешті, найбільш ускладнений вираз: «К вамъ же... порядочно учиненное отъ нас опредѣленіе нами за благо приемлется симъ предлагаемъ». Найчастіше в усіх видах розпорядчої частини використовується слово «предлагаемъ» — 6 разів, слова «повелеваемъ» та «приказываемъ» — двічі, вирази у значенні «виконати» — 4 рази. Постанова часто доповнюється вказівкою надіслати рапорт про виконання.

У даній частині формуляра, як у документах гетьманів Б. Хмельницького так і К. Розумовського, використано різноманітні формулювання. Однак певну повторюваність формулювань можна відзначити тільки в ордерах гетьмана К. Розумовського. На наш погляд, на розпорядчу частину формуляра у більшій мірі, ніж на вищерозглянуті, вплинуло російське діловодство, особливо у сфері лексики (в універсалах Б. Хмельницького «приказуемъ», в ордерах К. Розумовського — «приказываемъ») та побудові фраз.

Санкція в універсалах гетьмана Б. Хмельницького у більшості випадків містить ключові слова у значенні «карати». У І. Крип'якевича наведено 6 таких прикладів. Інколи зустрічається вираз «под строгостью войсковою». В одному випадку конкретизована особа, якій доручено виконати покарання, погроза смертної кари використана тричі, а грошового стягнення — 1 раз.

Погроза за невиконання рішення (Sanctio) у розглянутих нами ордерах Кирила Розумовського зустрічалася лише 4 рази, а саме: «...показанная... вся претенся... з васъ самыхъ взискана будетъ безъ упущенія»²²; «...в такомъ случае сами вы истязаны будете»²³; «под опасеніемъ за то достойного штрафа»²⁴; «О томъ васъ обрѣтаючомусь нынѣ въ Съчи асаулу полковому гадяцкому Ситенскому вельно понудить»²⁵. Звертає на себе увагу відсут-

ність попередження про застосування смертної кари, що свідчить про позбавлення гетьмана К. Розумовського цього права, у більшості випадків застосовувався штраф.

Підпис Богдана Хмельницького на універсалах відрізняється наявністю звороту, який позначає сутність засвідчувальної дії: «рукою власною». У підписі інколи відсутній термін «гетьман» і ніколи не використовувалось ім'я «Зіновій».

Підпис гетьмана К. Розумовського в усіх розглянутих випадках має форму: «Гетьман граф К. Розумовський»²⁶.

Місце і час написання (datum) в універсалах Б. Хмельницького проставлені після слів: «Дать», «Писань», «Dzialo sie». Місцевість позначається за допомогою прийменників «въ...», «у...», «зъ...», «зъ подь...», «зъ таборе...», місяць і день могли знаходитись у різному порядку, причому цифри писалися кириличними літерами²⁷.

Серед ордерів К. Розумовського дана частина кінцевого протоколу записана у трьох видах. Найчастіше (у 9-ти ордерах) зустрічається наступна форма: 1753 года ноября 22 д.²⁸ Двічі зустрічається традиційний зворот «Дань в Глуховь 1752 года декабря 10 д.»²⁹, найбільш наближена до використовуваної в універсалах гетьмана Б. Хмельницького. Тричі в ордерах та контракті знаходимо форму «декабря 8 д. 1755 году»³⁰.

Місце складання в усіх документах, крім тих, що починаються словом «Дань», позначене без будь-яких прийменників: «Санктъ-Петербургъ»³¹. Цифри всюди арабські.

Розглянута частина протоколу має більш усталений і уніфікований характер у документах гетьмана К. Розумовського.

Таким чином, за 100 років формуляр гетьманських документів, пройшовши шлях історичного розвитку, зазнав значних змін. Протокольні частини розпорядчих актів гетьмана К. Розумовського загалом більш уніфіковані та внутрішньо усталені. При наявності значного російського впливу, у них збережені і традиційні українські форми. Особливо це відчувається в найбільш важливих документах, які мали урочистий характер. Цей факт дає можливість стверджувати збереження оригінального характеру діловодства Гетьманщини у часи останнього гетьмана.

Крім того, зіставлення найраніших документів козацької канцелярії з найбільш пізніми зразками наводить на думку про існування періоду в діловодстві Гетьманщини, коли ще не дався сильно взнаки російський вплив, а український формуляр, започаткований канцелярією Б. Хмельницького, набув найбільш досконалих рис.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

- ¹ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.14, арк.14, 15.
- ² Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ³ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16.
- ⁴ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.43, арк.22.
- ⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т.147.—Львів, 1927.—С.56.
- ⁶ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ⁷ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.169, арк.3.
- ⁸ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.319.
- ⁹ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.317.
- ¹⁰ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.331.
- ¹¹ История родов русского дворянства.—М., 1991.
- ¹² Крип'якевич І. Назв.праця.—С.59.
- ¹³ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, с.314.
- ¹⁴ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.342.
- ¹⁵ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.316, арк.195—198.
- ¹⁶ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ¹⁷ Крип'якевич І. Назв.праця.—С.60.
- ¹⁸ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ¹⁹ Крип'якевич І. Назв.праця.—С.60.
- ²⁰ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²¹ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.334.
- ²² Там же.—Ф.229, оп.1, спр.14, арк.15.
- ²³ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.330.
- ²⁴ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.56, арк.6.
- ²⁵ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.419.
- ²⁶ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²⁷ Крип'якевич І. Назв.праця.—С.62.
- ²⁸ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²⁹ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.43, арк.22.
- ³⁰ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ³¹ Там же.